

Mövzu : 7 BAYATILAR

Ümumi məlumat. Bayatı şifahi xalq ədəbiyyatımızın çox yayılmış janrlarından biridir. Bunlar çox dərin mənalı, fəlsəfi, əxlaqi, ictimai fikirlər ifadə edən qısa, yığcam, lirik parçalardır. Bayatı yaratmaq asan deyildir. Çünki dördcə misrada bədii və təsirli şəkildə tamamlanmış bir fikir ifadə etmək tələb olunur. Bayatı ən çox hisslə, həyəcanla, insanların daxili iztirabları ilə əlaqədar yaranır.

Dərya ollam, bulannam,

Sucaq ollam, sulannam,

Sağ gözüm sənə qurban.

Sol gözümlə dolannam.

Məgər bu kiçik şeir parçasında ömrünü, səadətini, varlığını, həyatını övladının yolunda fəda edən bir ananın geniş qəlbinin döyüntüləri eşidilmirmi? Bayatı sözünün etimologyiası haqqında folklorşünaslığımızda müəyyən mülahizələr olmuşdur. Məsələn, Salman Mümtaz yazır ki, rəvayətə görə, Bayat Oğuz xanın nəvəsidir. Bu söz indiki azərbaycanlıların formalaşmasında əsas rol oynamış Bayat qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Bayatı - yəni Bayat qəbiləsinə məxsus şeir forması. Salman Mümtaz bu sözün iki hissədən ibarət olduğunu qeyd edir: bay-bəy, varlı, at isə ad-san, isim mənasındadır. Ədibin mülahizəsinə görə, Dədə Qorqud, Füzuli və Vaqif də Bayat qəbiləsindəndir. Mahmud Kaşğarinin «Lügət»ində Bayatın həm də totem olduğu göstərilir. Prof. Ə. Dəmirçizadə, prof. M.H. Təhmasib də bu fikri təqdir etmişdir.

Bayatı şeir şəklinin mənşəyi haqqında da müəyyən mülahizələr yürüdülmüşdür. Bu cəhətdən Əmin Abidin «Türk xalqları ədəbiyyatında «mani» növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti» adlı tədqiqatı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ə. Abidə görə türk xalqları folklorunda heca vəzninin «yeddiliysi ilə yaradılan dörd misralı müstəqil mənzumələr yalnız Azərbaycan sahəsində «bayatı» adlanır. Məsələn, qərb ləhcəsində «mani», çöl Kırım türkcəsində «çinq», Qazan ilə Cənubi Krimdə «cir», özbəkçədə «əşulə», yaxud «aşulə», İraq türklərində «türkü», Qırğız və Qazaxlarda «Qayım öləng», yaxud «Aytıspa» kimi xüsusi adlarla adlanır». Alim sonra əlavə edir ki, Azərbaycanın bəzi kəndlərində də bayatıya «mani - məni», «mahni - mahna» deyilir. Ə. Abidin axtarışlarına görə bu sayılanlar eyni zamanda hava, melodiya adlanır.

Bu barədə M.F. Körpülü, F. Kors, T. Kovalski, Ə. Abid, M.H. Thəmasib, İ. Stebleva və başqaları müxtəlif vaxtlarda yazmışlar. Tədqiqatçılar «mani» sözünün mənasına da toxunmuşlar. A.Samoyloviçə görə osmanlı və azərbaycanlılar bunu «mani» kimi yazırlar. T. Kovalski bu sözün «məna» kəlməsindən yarandığını sübut etməyə çalışır. M. Köprülü də bu mülahizəyə tərəfdar çıxır. Ə. Abid yazır ki, Övliya Çələbi həmin şeir şəklindən öz «Səyahətnamə»sində vermiş və «məni» kimi yazmışdır. Ə. Abid belə bir nəticəyə gəlir ki, sözün kökü «məni»dir və türk tələffüzünə görə «mani» olmuşdur. Ə. Bədəlbəylinin lüğətində «maani»² sözü var, izahı isə belədir: Şur kökündə zərbəli muğam. Yuxarıda dedik ki, Ə. Abidə görə “mani”nın türk xalqlarındakı adları eyni zamanda hava, melodiya adlarıdır.

Onda mani sözünün mənşəyi məsələsinə işıq düşür. Sonralar xalqımız içərisində həmin şeir şəkli bayatı kimi, xalq şeirinin başqa şəkilləri də mahnı, nəğmə kimi sabitləşmişdir.

M.F. Köprülünün yazdığına görə türk xalqlarının ən qədim nəzm şəkli manidir. Ə. Abid yazır ki, Orxon kitabələrinin nəslə yazılmış hissələrində yeddi hecalı mənzum parçaların da olduğunu akademik F. Korş xəbər verir:

Bilgə Kağan bitigin

Yoluq təkin bitidim...

Həmin sayılı heca vəznli şeirlər «Qutatqu biliq», «Divani-lüğət-it türk» kitablarında da saxlanmışdır. Ə. Abid yazır: «Divani-lüğət-it türk»dəki mənzum nümunələr göstərir ki, bundan 800 il əvvəl türk nəzmi qəti şəkildə dörd misralı qitə halında təşəkkül tapmışdır. K. Brokkelman göstərir ki, «Divani-lüğət-it-türk»dəki əsas etibarilə xalq pocyiası nümunələridir. Bunların əksəriyyəti «Divan»ın tərtibinə qədər xalq içərisində mövcud olmuşdur. Çünki onların heç birində çox qədim dövr heyvandarlıq mahnılarının xüsusiyyətlərini özündə toplayan sayacı sözlərinin əksəriyyəti yeddi hecalıdır:

islamin təsiri yoxdur».

Salam əleyk say bəylər,

Bir-birindən yey bəylər...

Türklərin qədim döyüş mahnıları da bayatılar kimi yeddi hecalıdır. Ancaq qafiyə düzümündə fərq var:

Ərən arıq örpəşir

Öçün kenin irtəşir

Sakal tutub tartışır

Kövsü ara ot bitər.

Örkəm gəlib oğradım

Arslanlayı kükrədim

Alplar başın toğradır

Emdi meni kim tutar.

M.H. T Sevgi türküsü saxlayan yeda Aydum angar:

Sevik

Bizni tapa nelik

Keçdin yazı kerik

Kirlar edir, bədük.

Büt Aydı:

Səning udu əmgək təlimdu

Yunişar katigudu

Müdrilik türküsü:

Bilgni irdədim

Boquni undurdum

Özümnü adırdum

Yaxud çobanlar haqqında mahnılar:

Göydəki göy buludlar

Yorğanıdır çobanın...

“Kitabi-Dədə Qorqud»da sayaçı sözlərinin nişanələrini saxlayan” «söyləmə»lərin özlərində yeddi hecalı şeir nümunələri vardır:

Xan babamın köyküsü,

Qadın anamın sevgisi,

Atam, anam verdiyi

Göz açuban gördüyüm

M.H. Təhmasib qədim şülən məclislərinin əks-sədasını özündə saxlayan yeddi hecalı dörd misralı belə bir atalar sözü misal gətirir:

Şilan bəylərin aşısı,

Tutmac onun yoldaşı,

Umac ilə bulamac

Qırnaq, qarabaş aşısı.

Bütün bunlar bayatının ən çox qədim dövrlərdən formalaşmış olduğunu göstərməkdədir. M.F. Köprülü bir məqaləsində yazır ki, (amani»nin təkamülü sayəsində qoşma, dastan, türkü, varsağı növləri Bayatı adı altında ağılar, oxşamalar, layla və holavarlar, sayacı sözləri və bəzən mahnılar da toplanır.

Lakin bunların çoxusu forma etibarı ilə bayatılara oxşasalar da məzmun etibarı ilə bayatılarda xalq həyatının bütün sahələri: istismara, milli sevgisi, düşmənə nifrət, fəlsəfi baxışlar, insanın daxili mənəvi hiss və duyğuları və s. ümumiləşmiş şəkildə əks olunursa, adlarını çəkdiyimiz növlərdə onlardan ancaq biridir.

Toplanması və nəşri. Bayatıların toplanmasına keçən əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Filologiya elmləri namizədi Asiya xanım Məmmədova Respublika əlyazmaları İnstitutunda olan cümlələrdən bayatıları toplayıb kitabça şəklində nəşr etdirmişdir. Həmin kitabda verilən aşağıdakı altı misralı nümunə 1549-cu ildə yazıya alınan ilk bayatılardan qismi təsvir edilir.

Məş Aşiq, yasəmən siz.

Bağların yasəmənsiz

Mən öldüm gülə həsrət

Gülşənsiz, yasəmənsiz.

Yuğ ağlayan dost kuyində

Getməyin yasə, mənsiz.

Könül verib sevdiyim.

Yaxud, cünlərdə belə bayatılara da rast gəlirik:

Yox aşiq, qarabaqara Aşiqəm kimsə dağa,
Xalın qarabaqara Kim qurban, kim sadağa,
Yarı itmiş aşıqlər Mən Məcnun varisiyəm
Gəzər qarabaqara. Qoymaram kimsə dağa.!

XVII əsrin məşhur türk səyyahı Övliya Çələbinin «Səyahətnəməsi»ndə «Baba», «Lələ», «Ələmi» sözləri ilə başlayan bayatılar saxlanmışdır:

Lələnin dünyası nə,
Ələmi halim fələk
Aldanma dünyasına,
Dil bilməz zalim fələk

Dünya mənim deyənin
Kəsdin can bağcasından
Dün getdik dünyasınə
İki nihalım fələk.

Elias Muşeq 1721-ci ildə tərtib etdiyi «Nəğmələr» kitabına bir çox Azərbaycan bayatıları da əlavə etmişdir:

Babanın harayın gör,
Baba bəriçün ağlar
Həftəsin, hər ayın gör,
Heyva kariçün ağlar,

Yıxılmış, viran olmuş
Ömrünün sarayın gör.
Nə kor zəmanə yetdik

Doğan, yarıçün ağlar.

Gürcü mənbələrində də maraqlı nümunələrə rast gəlirik.

Əzizinəm bağda yaz

Gedərəm gedən olsa,

Gül üstündə bağda yaz.

Dərdimi duyan olsa.

Bağdan nübar dərmədim Yazaram qanı kağza

Dərdlərimi bağda yaz.

İrana gedən olsa.

XIX əsrdə şair və yazıçıların əsərlərində yeri gəldikcə bayatıların işləndiyini görürük. Həm də SMOMPK məcmuəsinin səhifələrində bayatılar çap olunur. XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində bir çox dərsliklərdə də oynaq, sadə bayatılar özünə yer tapır. F. Köçərlinin, A. Şaiqin, R. Əfəndyevin dərslikləri buna misal ola bilər. Hətta müəllim M. Abbaszadə mahnı və bayatılardan ibarət xüsusi bir kitab da nəşr etdirmişdir .

Sovet hakimiyyəti illərində bayatılar müntəzəm olaraq toplanır və kitabça şəklində nəşr edilir. 1938-ci ildə H. Əlizadə tərəfindən başqa bir kitab buraxılmışdır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində «Bayatılar» kitabı çapdan çıxır (toplayıb tərtib edən M.H. Təhmasib). Bayatılar sonralar da nəşr edilmişir. Bu işdə H. Qasımovun, V. Vəliyevin, S. Paşayevin, B.Abdullayevin, A. Məmmədovanın və başqalarının xidməti qeyd edilir.

Azərbaycan bayatıları rus dilinə də tərcümə edilmiş və dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Bu sahədə şair-folklorşünas Vladimir Qafarovun zəhməti böyükdür.

İraqda yaşayan azərbaycanlıların dilindən toplanan bayatıların bir qismi də kitabça halında nəşr edilmişdir. Azərbaycan bayatıları qədim xalq mahnılarından, əmək nəğmələrindən inkişaf edərək formalaşmışdır. Bu hər şeydən əvvəl, qədim əmək nəğmələri olan «holavar»ların forma etibarını ilə bayatılara yaxınlığında özünü göstərir. Bayatı həm də musiqi ilə bağlı bir janrdır. Çox zaman bayatıların mətni müxtəlif xalq mahnıları üçün mənbə

olmuşdur. Bayatıların mətninə xalq tərəfindən cürbəcür musiqi bəstələnmişdir: «Bayatı şiraz»), «Bayatı kürd», «Çoban bayatı» və s.

Bu, özlüyündə bayatının həm də xalq musiqisi ilə sıx əlaqədar yaranıb inkişaf etdiyini göstərməkdədir.

Folklorumuzda elə bayatılar vardır ki, onlarda Leylinin, Məcnunun, Fərhadın, Şirinin və başqalarının adları çəkilir. Ümumiyyətlə, bayatıların nə vaxt yarandığını dəqiq şəkildə söyləmək çətindir. Çünki bunlar yazıya alınmamış, şifahi dildə gəlb bizə çatmışdır.

Bayatılarımızın yaranma yolları da müxtəlif olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, bunlar Azərbaycan xalqının mübarizəsi, tarixi, həyat və məişəti ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Müxtəlif dövrlərdə xalqın xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi ilə əlaqədar bayatıların söyləndiyini görürük.

Ərəb işğalçılarının Azərbaycana hücumu, törətdikləri talanların, tökdüyü qanların əks sədası qalan cüzi miqdarda olsa bayatılar hazırda el arasında yaşamaqdadır.

Əzizinəm hər aylar,
Keçər günlər hər aylar
Qul qardaşım Bağdaddan
Gəncə deyib haraylar

Əzizim haramı gəldi,
Haram haramı gəldi
Ərəb gəldi ulusdan
Tatar haramı gəldi

Atdılar məni
Şama atdılar məni
Qul deyib bazarlarda
Ucuz satdılar məni.

Əzizinəm yüz dərdim
Dərmansızdı yüz dərdim
Ərəb gəldi ac oldu
Birkən artdı, yüz dərdim.

Yaxud:

Apardı tatar məni
Qul edər satar məni.
Yarım vəfalı olsa
Axtarıb tapar məni

Bulaqda qaldı
Güyüm bulaqda qaldı
Yarı tatar apardı
Üyüm qulaqda qaldı.

Bu bayatılar, şübhəsiz, tatar-monqolların Azərbaycana didərgin düşən azərbaycanlıların iztirabları belə əsərlərdə qanlı dövrünün məhsuludur.

Fərdi yolla da bayatılar meydana gəlmişdir. Doğrudur, hər bir ifadə olunurdu. Bayatını söyləyən əvvəlcə bir sənətkar, fərd olmuş, sonra həməən əsər xalqın dilinə keçərək cilalanmışdır. Belə bayatıların müəllifləri sonradan unudulmuş və indi də bizə məlum deyildir.

Gözəl musiqi, hava ilə ifa edilən bu kütləvi janr klassik şairlərimizin də diqqətini cəlb etmişdir, onlar da öz bayatılarını yazmışdır. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı aşağıdakı bayatılara diqqət edək:

Xətəi, can arxına,
Əhli-ürfan arxına.

Mərifətdən su gəlib

Tökülür can arxına.

Xətai, işin düşər.

Gəlib gedişin düşər.

Dişləmə çiy lögməni,

Yerinə dişin düşər.

Biz, XVII əsrin əvvəllərində yaşamış Məhəmməd Əmani, Əzizi kimi şairlərin yaradıcılığında da bayatılara rast gəlirik. Lakin bu nümunələr altı misradan ibarətdir:

Əzizim, ey bu dağlar

Bu qayalar, bu dağlar.

Qamətin sərv ağacı,

Cananim tək can az var,

M.P.Vaqif, Q.Zakir, A.Səhhət, A.Şaiq, Ə.Cavad, C.Cabbarlı və S. Vurğun kimi sənətkarların da bayatı yazdığı məlumdur.

Bayatların ideyası və məzmunu. Azərbaycan bayatıları xalqımızın həyatı, dünyagörüşü, məişəti və mənəviyyəti ilə sıx bağlıdır.

Doğma vətənə məhəbbət bu bayatıların əsas mövzularından birini təşkil edir. Xalq öz ana yurdunu, onun təbii gözəlliklərini həmişə sevmiş və poetikləşdirməyə çalışmışdır:

Əzizim, vətən yaxşı,

Geyməyə kətan yaxşı,

Gəzməyə qərib ölkə.

Ölməyə vətən yaxşı

Əzizinəm dilən gəz,

Bağda gülü dilən gəz.

Qürbətdə xan olunca,

Vətəninə dilən gəz.

Bayatılar Azərbaycan xalqının damağından süzülüb axan yüksək sənətkarlıq nümunələridir. Azərbaycan torpağından Kür, Araz kimi məşhur çaylar keçir.

Araz, Araz xan Araz,

Min gözdən qalxan Araz

Sevdigim gəmidədir,

Gəl eyləmə qan Araz.

Araz daşdı deyirlər,

Kür qovuşdu deyirlər

Dərmanın dügülü qaldı

Təbib qaçdı deyirlər.

Vaxt gəlmişdi ki, Araz «vəfasız çıxmışdır». İki qardaşın arasına girib yolu bağlamışdır. Məhz bundan sonra Araz “dilə-dişə” düşüb, onun haqqında daha çox bayatılar çağırılmışdır:

Araz, Araz xan Araz,

Dağlardan axan Araz,

Yardan bir xəbər gətir,

Evimi yıxan Araz.

Araz, Araz xan Araz,

Gəl eyləmə qan Araz,

Qoy gedim yar gözləyir,

Nədir bu tüğyan, Araz.

Arazı ayırdılar,

Araza gəmi gəldi,

Qum ilə qayırdılar.

Mən dedim hamı gəldi.

Mən səndən ayrılmazdım, Sən ağla, ay gözlərim

Zor ilə ayırdılar.

Ayrılıq dəmi gəldi.

Bayatılarda doğma vətənin göz oxşayan təbiəti, başı buludlara dəyən Şahdağ, Savalan, Boz dağ, Qarabağ, Mil, Muğan, Şirvan vəsf edilir.

Mən aşiqəm Qarabağ,

Şəki, Şirvan, Qarabağ,

Tehran cənnətə dönsə,

Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Əzizim Qarabağı,

Şən olsun Qarabağı,

Bir allah vergisidir,

Oxnağı «Qarabağı».

Təbriz, Gəncə, Naxçıvan kimi qədim şəhərlərin şəninə xalqımız bayatıları vasitəsilə bədii abidə ucaltmışdır:

Yol vermə yada, Təbriz,

El gedər bada, Təbriz,

Sənin həsrətidəyəm,

Can sənə fəda, Təbriz.

Əzizim səni Təbriz,
El sevər səni, Təbriz.
Al qoynuna, əzizlə,
Ana tək məni, Təbriz.

Ümumiyyətlə, folklorumuzda, xüsusilə bayatılarımızda yurdumuzun qan damarları olan bu çaylar böyük hiss və həyəcanla təsvir edilir. Dəli Kür və Xan Araz.

Yaxud, cünlərdə belə bayatılara da rast gəlirik:

Yox aşiq, qarabaqara Aşiqəm kimsə dağa,
Xalın qarabaqara Kim qurban, kim sadağa,
Yarı itmiş aşıqlər Mən Məcnun varisiyəm
Gəzər qarabaqara. Qoymaram kimsə dağa.!

XVII əsrin məşhur türk səyyahı Övliya Çələbinin «Səyahətnəməsi»ndə «Baba», «Lələ», «Ələmi» sözləri ilə başlayan bayatılar saxlanmışdır:

Lələnin dünyası nə,
Ələmi halim fələk
Aldanma dünyasına,
Dil bilməz zalim fələk

Dünya mənim deyənin
Kəsdin can bağcasından
Dün getdik dünyasınə
İki nihalım fələk.

Elias Muşeq 1721-ci ildə tərtib etdiyi «Nəğmələr» kitabına bir çox Azərbaycan bayatıları da əlavə etmişdir:

Babanın harayın gör,

Baba bariçün ağlar
Həftəsin, hər ayın gör,
Heyva kariçün ağlar.

Yıxılmış, viran olmuş
Ömrünün sarayın gör.
Nə kor zəmanə yetdik
Doğan, yarıçün ağlar.

Gürcü mənbələrində də maraqlı nümunələrə rast gəlirik.

Əzizinəm bağda yaz
Gedərəm gedən olsa,
Gül üstündə bağda yaz.
Dərdimi duyan olsa.

Bağdan nübar dərmədim
Yazaram qanni kağza
Dərdlərimi bağda yaz.
İrana gedən olsa.

XIX əsrdə şair və yazıçıların əsərlərində yeri gəldikcə bayatıların işləndiyini görürük. Həm də SMOMPK məcmuəsinin səhifələrində bayatılar çap olunur. XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində bir çox dərsliklərdə də oynaq, sadə bayatılar özünə yer tapır. F. Köçərlinin, A. Şaiqin, R. Əfəndyevin dərslikləri buna misal ola bilər. Hətta müəllim M. Abbaszadə mahnı və bayatılardan ibarət xüsusi bir kitab da nəşr etdirmişdir (1918).

Sovet hakimiyyəti illərində bayatılar müntəzəm olaraq topla- başqa bir kitab buraxılmışdır.

1938-ci ildə H. Əlizadə tərəfindən Böyük Vətən müharibəsi illərində «Bayatılar» kitabı çapdan çıxır (toplayıb tərtib edən M.H. Təhmasib).

Bayatılar sonralar da nəşr edilmişir. Bu işdə H. Qasımovun, V. Vəliyevin, S. Paşayevin, B. Abdullayevin, A. Məmmədovanın və başqalarının xidməti qeyd edilir.

Azərbaycan bayatıları rus dilinə də tərcümə edilmiş və dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Bu sahədə şair-folklorşünas Vladimir Qafarovun zəhməti böyükdür.

Azərbaycan bayatıları qədim xalq mahnılarından, əmək nəğmələrindən inkişaf edərək formalaşmışdır. Bu hər şeydən əvvəl, qədim əmək nəğmələri olan «holavar»ların forma etibarı ilə bayatılara yaxınlığında özünü göstərir. Bayatı həm də musiqi ilə bağlı bir janrdır. Çox zaman bayatıların mətni müxtəlif xalq mahnıları üçün mənbə olmuşdur. Bayatıların mətninə xalq tərəfindən cürbəcür musiqi bəstələnmişdir: «Bayatı şiraz», «Bayatı kürd», “Çoban bayatı” və s .

Bu, özlüyündə bayatının həm də xalq musiqisi ilə sıx əlaqədar yaranıb inkişaf etdiyini göstərməkdədir.

Folklorumuzda elə bayatılar vardır ki, onlarda Leylinin, Məcnunun, Fərhadın, Şirinin və başqalarının adları çəkilir. Ümumiyyətlə, bayatıların nə vaxt yarandığını dəqiq şəkildə söyləmək çətindir.

Çünki bunlar yazıya alınmamış, şifahi dildə gəlb bizə çatmışdır. Bayatılarımızın yaranma yolları da müxtəlif olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, bunlar Azərbaycan xalqının mübarizəsi, tarixi, həyat və məişəti ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Müxtəlif dövrlərdə xalqın xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi ilə əlaqədar bayatıların söyləndiyini görürük.

Ərəb işğalçılarının Azərbaycana hücumu, törətdikləri talanların, tökdüyü qanların əks sədasi qalan cüzi miqdarda olsa bayatılar hazırda el arasında yaşamaqdadır.

Azərbaycan bayatılarında mövzu rəngarəngliyi, etnoqrafik toponimik məlumatlar, xalqımızın tarixindən qalan izlər və s. haqqında da Ə.Abidin qiymətli axtarışı folklorşünaslığımız üçün xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir.